

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Bokányi Péter

„...AHOGYAN SOHASEM VOLT”
A történelmi regény változatai napjaink irodalmában

Bölcsészdoktori (PhD-)
értekezés tézisei

BUDAPEST, 2005

I.

A napjaink regénytermését szemlélő kritikákat olvasva úgy tűnhet: a kilencvenes évek közepe óta a történelmi regény reneszánszának korát éljük. Az elmúlt közel tíz esztendőben számos olyan mű látott napvilágot, amely újra, fokozottan hívta elő a kritikában a történelmi regény fogalmát, s egyben provokálta is azt felvetve a kérdést: folytatásról, megújulásról, újrairásról, netán a hagyomány radikális lebontásáról beszélhetünk napjaink történelmiként olvasott regényei kapcsán.

A történelmi regény utolsó átfogó feldolgozása Lukács György 1936–37-ben oroszul, majd 1947-ben magyarul megjelent monográfiája volt. Lukács történelmiregény-ideálja a Walter Scott-i regény, amely valóságos történelmi korban játszódik, valós történelmi események adják meséjének keretét, s ezeken keresztül ad képet az adott kor társadalmáról, társadalmi konfliktusairól¹. Hasonló Németh László véleménye is akkor, amikor a társadalmi regényről szól egyhelyütt: az igazán jó társadalmi regény – mondja – idővel úgyis történelmi regényé válik, „aki koráról elég széles képet fest, s abban a valóban lényegeset emeli ki, végeredményben ugyanazt a munkát végzi a jelenen, amit a történelem a múlton”². „A modern regény, még akkor is, ha történelmi, a jelenről szól, valamilyen történelmi jelenről,

¹ V.ö. LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., 1977.

² NÉMETH László, *Orosz fordításaimról* = N. L., *Sajkódi esték*, Bp., 1974, 186.

mert azt olyan teljességében igyekszik rekonstruálni – ideális teljességben –, mintha a ma társadalmáról szólna”³ – írja Fülep Lajos. A magyar regényben ugyanakkor – ahogy ezt Márton László írja egyhelyütt – már a 30-as, 40-es években kirajzolódik a történelmi horizont egészének valamiféle karneváli destrukciója – gondoljunk csak Szentkuthy Miklós vagy Hamvas Béla regényeire⁴.

Napjaink történelmiként olvasott regényei is nehezen lennének leírhatók a fentebb idézett vélemények mentén. Például Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai*, Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* című regénye, Márton László *Testvériség*-trilógiája, Háy Jánostól a *Dzsigerdilen*, *A szív gyönyörűsége*, de akár Esterházy Péter többek által történelmi regényként is olvasott *Harmonia Caelestise*, Rakovszky Zsuzsa nagysikerű regénye, *A kígyó árnyéka*, Szilágyi István *Hollóidője*, Czakó Gábor *Aranykapu. Boldog Salamon királya* nehezen egyeztethetők a történelmi regényekkel szemben a fentebb idézett vélemények horizontjában megfogalmazható elvárásokkal. De nyilván tekinthetünk kicsit korábbra is, hiszen a nyolcvanas években is él a probléma: máig óvatos a kritika a tekintetben, hogy például Dobai Péter *Vadonja*, Spiró György *Az Ikszék* című regénye vagy akár Ambrus Lajos

³ Idézi OLASZ Sándor, *Mai magyar regények*, Bp., 2003, 126.

⁴ V.ö. MÁRTON László, *A kitaposott zsákutca, avagy a történelem a történetekben* = M. L.: *Az ábítatos embergép*, Pécs, 1999, 247-248.

*Eldorádó*ja nyugodt lelkiismerettel nevezhető-e történelmi regénynek.

II.

„A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat” – írja Szegedy-Maszák Mihály.⁵ Kényes, hiszen a fogalom Walter Scott óta – a magyar irodalomban Jósika Miklós óta – jelen van az irodalomtudományi diskurzusban, azaz használata szükségesnek tűnik immáron közel kétszáz éve. Kialakult és azóta folyamatosan gazdagodik egy olyan szöveghagyomány, mely ugyan állandóan módosítja poétikailag nehezen leírható konvencióit, de kijelöli, és történelmi regényként teszi olvashatóvá az irodalmi szövegek egy meghatározott csoportját. A magyar irodalomban a 19–20. században folytonosan jelen van a történelmi regény hagyománya, hol látványosabban, hangsúlyosabban, hol kevésbé látványosan, s ily módon meghatározó a magyar epika történetében. A történelmi regény fogalma, a fogalom használhatóságának kérdése is kíséri a műfaj történetét – ennek nyomán tettük fel dolgozatunk legfontosabb kérdését: van-e kortárs történelmi regényünk, használható-e az elmúlt közel tíz évben megjelent és a recepcióban történelmi regényként (is)

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, It., 1996/1-2, 31.

emlegetett alkotások kapcsán a kritikában amúgy többnyire problémátlanul használt fogalom?

A magyar történelmi regény történetének vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy a történelmi regény fogalma értelmezésének tekintetében nem alakult ki konszenzus az irodalomtörténetben illetve a különböző regényelméletekben. A történelmi regény műfaja fokozottan kiszolgáltatott a különböző irodalomszemléletek elvárásainak; elsősorban annak, a magyar irodalmat a 19. század óta erőteljesen meghatározó irodalomszemléletnek, amely az irodalomnak a közösség, a társadalom, a nemzet életében kitüntetett szerepet tulajdonít. Ebben a felfogásban az irodalom, s azon belül a történelmi regény nemzeti, társadalmi, ideológia tartalmak megjelenítője, közege annak, hogy rajta keresztül az adott közösség felé eljuthassanak bizonyos, a közösség életét meghatározó, ahhoz elengedhetetlen tartalmak. E szerint a felfogás szerint a történelmi regény tehát afféle médiumként közvetíti a nemzeti, ideológiai tartalmakat: felmutatja a magyar történelemnek azon korszakait, szakaszait, amelyekhez képest definiálhatja magát a társadalom, a nemzet, a közösség. A történelmi regénnyel szembeni ezen elvárás határozza meg a 19. században Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, a 20. század elején például Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond, Kodolányi János regényeinek olvasását,

fokozottan jelentkezik a sajátos történelmi helyzet okán az erdélyi történelmi regény – például Kós Károly, Makkai Sándor művei – olvasása során, s hat a 20. század második felében is. Ez az elvárás egészül ki a történelmi regénnyel szembeni másik évszázados követelménnyel: a történelem hiteles, tényeken alapuló bemutatásának követelményével. Utóbbi egyidős a társadalmi-közösségi tartalmak közvetítésének elvárásával, megjelenik például Gyulai Pál, Kemény Zsigmond történelmi regényről alkotott véleményében, s végigvonul a 20. század magyar epikatörténetén is – hivatkozhatunk például a húszas, harmincas évek vitáira, véleményeire a történelmi regény kapcsán, a hatvanas évek Tiszatáj-vitájára, de akár a kilencvenes évek történelmi regényeinek recepciójára is.

A magyar történelmi regény iránti elvárásainkat tehát a 19. századi nemzeti gondolat alapozta meg, s ez, a 19. század létrehozta elvárásrend alakul tovább s lesz meghatározóvá a 20. század második felének magyar irodalmában a marxista irodalomelmélet révén, a történelmi regény esetében elsősorban Lukács György monográfiája révén. A marxista irodalomtudomány ugyanúgy, mint a 19. századi pozitivizmus, fenntartja a keletkezési kontextus értelemképző szerepét, elsősorban a 19. századi realista irodalom által felvetett megértési problémákra keresi a választ az értelemépítés központi elemévé azt a kérdést állítva, hogy a műalkotás milyen társadalmi érdekeket jelenít

meg, milyen társadalmi osztályokat képvisel, adott esetben „öntudatlanul”, akár szerzőjének szándékaival ellentétben is (lásd például Lukács György Walter Scott-értelmezését⁶). Elsősorban tehát a műalkotás társadalmi haszna az értékmérő, az, hogy a műalkotás milyen külső referenciákkal rendelkezik – a marxista társadalomfilozófia és társadalmi gyakorlati modell integráns része az irodalom. A marxizmus egyik lényeges elve, hogy a kultúra – így az irodalom – jelenségei nem önértékűek, nem önmagukért vannak, hanem feladatuk a világ, az emberi lét megváltoztatása. Az irodalmi művet mint a társadalmi viszonyokat visszatükrözőt kezeli, a benne rejlő társadalomkép, emberi viszonyrendszer érdeklődés elsősorban. A marxista irodalomtudomány „egy múlt századi nagy elbeszélést támasztott fel, amennyiben az osztályharc üdvtörténeti teleológiájára cserélte fel a nemzeti kollektivitás elvét”⁷. A 19. századi irodalmi kánon, amely a 20. század 20–30-as éveiben már erőteljesen módosult, ezen elvek mentén tehát visszanyeri a század második felében folytonosságát, lényegében megőrizve a 19. századi magyar regényt – és történelmi regényt – mint domináns prózaeszményt a 20. század hatvanas éveig, amikor e domináns prózaeszmény mellett más beszéd módok is láthatóvá válnak a magyar epikában; s azt a hagyományt

⁶ V.ö. LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., 1977, 33–81.

⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az univerzális tündérmesék után = K. Sz. E., Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*, Bp., 1994, 36.

folytatják, amely megszakadt 1948-cal, a kommunista hatalomátvétellel és a kommunista irodalompolitika megjelenésével.

A magyar történelmi regény a 20. század végéig tehát kettős – és egymással szemléletében, illetve irodalomtudományi módszertanában sok hasonlóságot mutató – elvárásrendben formálódott. A 20. század hetvenes, nyolcvanas éveiben tapasztalhatjuk alakulástörténetében a változás jeleit – szinkronban a magyar epika paradigmaváltásával. Ahogy a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején felértékelődik a nyelv szerepe a magyar epikában, tapasztalható a törekvés az eszközjellegű nyelvhasználatról való elfordulástól, úgy a történelmiként olvasott regények esetében is feltűnővé válik a nyelvnek mint történelmi regényt konstruáló tényezőnek a szerepe. S ezzel egyidejűleg felértékelődik a magyar regénynek az a rejtett hagyománya – például Szenkuthy Miklós, Hamvas Béla műveivel –, amely a 19. századi (történelmi) regényhagyomány lebontásában érdekelt.

A 90-es évek magyar irodalmának fejleményeivel szinkronban alakul tovább a magyar történelmi regény is. Ahogy a 90-es évek fiatal irodalmában érzékelhető a törekvés a „csak irodalomra” – ennek mindenfajta poétikai következményével együtt –, arra, hogy az irodalom mentesüljön a társadalomról/társadalomhoz szólás követelménye alól, úgy az új írónemzedék történelmiként

olvasott regényei is ezen törekvés mentén írhatók le. E „szabadulás” erőteljes gesztusokban fejeződik ki: a történelmi regény hagyományának átértékelésében, a 19. századi történelmiregény-hagyomány kijátszásában, vagyis abban, hogy napjaink történelmi regénye visszanyúl a 19. századi regény elé, s ott találja meg önnön gyökereit: a 16–17. századi magyar emlékirat- és naplóirodalomban.

Napjaink történelmi regényeit erőteljesen meghatározzák a történelemszemlélet változásai is. A 19. századi történelmi regény, illetve az azt hagyományának tekintő regény lényegében megbízható, problémátlan történelemtudományi háttér előtt keletkezik: ha problémátlan a történelem fogalma, problémátlan a történelmi múltnak, a történelmi valóságnak a történetírói közvetíthetősége, akkor problémátlanul „utánképezhető” a történelmi regény teremtett világában is a történelmi múlt. Napjaink történelmi regénye viszont szembesülni kényszerül a történetírás, a történelem dilemmáival, elsősorban a történelem konstruáltságának dilemmájával, amely kétségbe vonja annak objektív voltát –, nincs tehát egy olyan történelem a történelmi regény mögött, amely összevethető lenne a történelmi regényekben megformálódott történelmi múlt képeivel, annak valóságával. A történelem napjaink történelmi regénye szerint ráadásul nem is kizárólag a történetírás produktuma, az irodalom és a kollektív emlékezet éppen úgy hozzájárul

az adott történelmi korokról, eseményekről, személyekről stb. kialakult képhez: különféle szövegek hálójában konstruálódik tehát, s mint ilyen, lényegében csak ekként létezik.

Fentiek értelmében tehát jelen dolgozat fő kérdésére – nevezhetőek e napjaink történelmiként olvasható regényei valóban történelmi regénynek? – könnyűnek tűnik a válasz: igen, hiszen a magyar történelmi regény szinkronban alakul a magyar epikatörténettel, elmondható tehát a magyar történelmi regény alakulástörténete. Vagyis mindössze arról az irodalomtudományban közhelynek tekinthető tényről van szó, hogy a műfajfogalmak tranzitorikusak, időben változnak, alakulnak, s időről időre újabb jelentéssel töltődnek föl; e dolgozat dilemmája, a történelmi regény fogalmának problémája pedig felvethető bármely irodalmi műfajjal kapcsolatban. Viszont akkor miképpen értelmezhető a kritika fogalomhasználatának következetlensége és bizonytalansága, illetve az, hogy maguk a szerzők sem szívesen nevezik munkáikat történelmi regénynek?

A magyar irodalomról való gondolkozásba roppant erőteljesen épült be a történelmi regény – marxista elméleten átszűrt – 19. századi hagyománya. Irodalmi lexikonjaink, középiskolai tankönyveink történelmi regényként továbbra is azokat a műveket ismerik el, amelyek korfestő jellegűek, dokumentált és hitelesnek

tekintett történelmi korban, történelmi események közt játszódnak, sem a műfaj problémája, sem a történelem problémája, de még a történelem elmondhatóságának (egyáltalán az „elbeszélés nehézségeinek”) problémája sem jelenik meg lexikonjainkban, tankönyveinkben – továbbra is a 19. században gyökerező kánon mentén olvassák a történelmi regényt. Vagyis az irodalmi köztudat akkor kanonizál történelmiként egy regényt, ha az „biztos” történelmi háttér előtt „biztos” történelmi tények mentén keletkezik, s a regény mintegy utánképzi a megidézett történelmi kort.

A történetírói szövegekkel szemben alapvető követelmény a múlt hiteles rekonstruálása, a történelmi események értelmező közvetítése, még akkor is, ha ez objektív értelemben nem lehetséges. A történetírói tevékenység megköveteli a kauzalitásra való törekvést, az elbeszélői személyesség háttérbe szorítását. A történetíró soha nem lép túl a történelmi események keretein: nem keres választ általános emberi létkérdésekre, nem igyekszik behatolni az individualitás titkaiba. A regényíró ezzel szemben máshogy fordul a múlthoz, szabadabban bánhat a történelem tényeivel, nem lehet elvárás vele szemben a referencialitás- és igazságigény: nem a tények visszaadása, hanem azoknak az esztétikai funkcióba helyezése a fő célja. A szövegszervező eljárások, epikus tényezők szerepe, a világteremtés módja ezeknek megfelelően módosul a

történetírói munkákhoz képest. A történelmi regény „zárt, teljes világot épít fel a múlt eseményeiből: egy működő, adott korabeli, emberi életvilágot hoz létre, ami nem történelmi éppíglétének ábrázolására, önmaga pusztá bemutatására hivatott”⁸. A magyar irodalmi közgondolkodás még mindig nem választja határozottan ketté a történetírónak és a történelmi regény szerzőjének anyagkezelését, múlthoz való viszonyát. A jellemző beállítódás a történelmi regényekkel szemben a történelmi igazságok, a szöveg külső referenciáinak keresése – ahogy ezt a 19. századi történelmi regénytől megszoktuk. Tehát napjaink történelmi regénye is szembesülni kényszerül az értelmezés pragmatizmusával, a műfaj fokozottan megszenvedte a magyar irodalomnak a 19. század második felétől tapasztalható, Kulcsár Szabó Ernő több művében kifejtett funkcióeltolódását⁹. A történelmi regénnyel kapcsolatban olyan ízlésvilág, értékpreferenciák, beállítódások lépnek működésbe, amelyek elsősorban közéleti, a nemzeti lét kérdéseit megfogalmazó művet látnak a műfajfogalom címkéje mögé; a 19. századi történelmi regényekre jellemző tartalmak (történelmi

⁸ BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete* = Studia Litteraria, Tom XXXVII. (szerk. BITSKEY-IMRE), Debrecen, 1999., 67.

⁹ V.ö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Irodalomértés és magyar epikai hagyomány* = K. Sz. E., *Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., 1987, 9–56.; *Szövegkultúra és hagyománytudat; Az univerzális tündérmesék után.; Az esztétikai (?) tapasztalat nyomában*, = K. Sz. E., *Az új kritika dilemmái*, Bp., 1994., 11–29.; 30–42.; 101–116.

hitelesség, történelmi igazságtétel, nemzeti, közösségi tartalmak megjelenítése, azonosulásminták felmutatása stb.) hiánya a mai történelmi regényben a szövegek valóban „történelmi voltát” vonják kétségbe napjaink irodalomolvasásában, s ez bizonytalanítja el a fogalomhasználatunkat.

III.

Az elmúlt tízegynéhány esztendő prózaelméletének egyik leggyakrabban hivatkozott szakmunkája Viktor Žmegač *Történelmi regénypoétikája*. Az a tanulmány, amely a XX. századi regény két alakulási irányának – a szöveg- és valóságirodalomnak – kijelöléséhez alapvetésként megállapítja: a regényelmélet terminológiájának alapvető megújulása szükséges, lévén hagyományos terminusaink kiüresedtek, semmitmondóak. Segítségükkel nem írhatók le a XX. századi regények, nem jöhet létre érvényes tipológia, nem születhet megfelelő műfaj történelmi leírás¹⁰.

A dolgozatban vizsgált – s hivatkozott – kortárs regényeink valamennyijének recepciójában hangsúlyosan megjelenik a történelmi regény fogalma: fentiek figyelembe vételével lényegében indokolatlanul használva a terminust, amely ily módon a regények fölött lebeg ugyan, de valódi tartalma kétes. A kritika persze maga is érzi, hogy nincs

¹⁰ V.ö.: ŽMEGAČ, Viktor: *Történelmi regénypoétika = Az irodalom elméletei I.*, (szerk. THOMKA Beáta) Pécs, 1996, 99-170.

minden rendben fogalomhasználata körül. Az egyes regényekről szóló munkákban ugyanis fellelhetők a történelmi regény fogalma mellett más regénytípusok címkéi is: gyakori a historizáló regény, a pszeudo-historikus regény, az áltörténelmi regény; e kategóriák jellemzően nem saját jelentésükben, sokkal inkább a történelmi regény fogalmának eufemisztikus megkerülésének szándékával alkalmazva. Holott, ha fogalomhasználatunk konzekvens, akkor a történelmi regény kizárja a historizáló regényt, a pszeudo-historikus regényt és az áltörténelmi regényt is – arról nem is szólva, hogy a három említettük terminus jórészt ugyanazt a jelenséget takarja.

Kálmán C György írja, hogy az irodalomtörténetírás továbbra is a három „T” uralma alatt áll: e T-k a teória, a terminológia és a tipológia, amelyek egyidejűleg egymást is meghatározzák, sőt feltételezik. Megfelelő teória híján nem alakulhat ki adekvát terminológia, aminek hiánya lehetetlenné teszi a tipológiát¹¹. Nos, esetünkben úgy tűnik, a megfelelő terminológia hiánya akadályozza a tipológia létrejöttét – szükséges lenne fogalmainkat a maguk helyén használni. Ha ugyanis a kritika valóban közvetítő az olvasók és a kritikákban elemzett mű között, akkor a jelenkori történelmi regény fogalma mentén az olvasó félrevezetése zajlik: a történelmi regénnyel szemben támasztott olvasói elvárások ugyanis az általunk Lukácshoz,

¹¹ KÁLMÁN C. György, *A harmincas évek elbeszélő szövegei = Színtézis nélküli évek* (szerk.: KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő), Pécs, 1993, 82.

Németh Lászlóhoz, Fülep Lajoshoz köthető vélemények horizontjában formálódnak.

Az „... *ahogyan sohasem volt*”. *A történelmi regény változatai napjaink irodalmában* című dolgozat célja végiggondolni azokat a lehetséges okokat, amelyek a történelmi regény lényegében törvényszerű változásait eredményezték, s ezen okok mentén kíván javaslatot tenni a történelmi regény fogalmának pontosítására, mivel a kritika fogalomhasználata – mint fentebb jeleztük – bizonytalan, nem konzekvens. A dolgozat érvelésének egyik meghatározó eleme, hogy olyan kijelentések explikáljon (történelmi regény és történetírás viszonya, a történelemszemlélet és a történelmi regény viszonya, a magyar epikai hagyomány és a jelenkori regény viszonya, a történelmiregény-hagyomány és napjaink történelmi regényei), amelyek szinte közhelyszerűen fel-feltűnnek napjaink történelmiként emlegetett regényei kapcsán – ezek kifejtett, tudatos végiggondolása pedig hozzásegíthet a történelmiregény-fogalom használhatóságának megítéléséhez.

A SZERZŐ TÍZ FONTOSABB PUBLIKÁCIÓJA

I. ÖNÁLLÓ KÖTET

1. *Diskurzusok mellett. Egy olvasó kalandjai a '90-es évek magyar irodalmában*, Szombathely, Savaria University Press Kiadó, 2001.

II. TANULMÁNYOK

2. *A szükséges: rossz*. Szépirodalmi Figyelő, 2000/1-2

3. *A mandióka lényege (Prágai Tamás munkáiról)* = *Névjegyen* antológia (szerk. PAPP Endre), Bp., Magyar Napló, 2001.

4. *Irodalomtankönyvek didaktikája = Irodalomtankönyv ma*, (szerk. FŰZFA Balázs), Bp., Pont Kiadó, 2002.

5. *A jelenkor irodalma három irodalomtankönyvben = Irodalomtankönyv ma*, (szerk. FŰZFA Balázs), Bp., Pont Kiadó, 2002.

6. *Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai*, Napút, 2002/10

7. „Hogy itt álltál valaha” = *A megértés felé*, (szerk. FŰZFA Balázs), Bp., Pont Kiadó, 2003.

8. „minden marad kimondhatatlanul” (*Szauer Ágoston munkáiról*) = *Névjegyen* antológia II. (szerk. PAPP Endre), Bp., Magyar Napló, 2004.

9. *Hidak (Faludi Ferencről – Weöres Sándor segítségével)*, Vasi Szemle, 2004/6

III. FILMFORGATÓKÖNYVEK

10. A „Hogy itt álltál valaha” című, Vas megye irodalmi emlékhelyeit bemutató kilenc részes dokumentumfilmsorozat forgatókönyvei és narrátori szövegei = a sorozatot bemutatta MTV2, Duna Televízió 2001–2002.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁVAL KAPCSOLATOS PUBLIKÁCIÓK

TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

1. *Diskurzusok mellett. Egy olvasó kalandjai a '90-es évek magyar irodalmában*, Szombathely, Savaria University Press Kiadó, 2001.
2. *Miről szól a mese? (Láng Zsolt prózája)*, Életünk, 1995/10
3. *Darvasi László, A Kleofás-képregény*, Kortárs, 1996/11
4. *Valaki, valahol, valamikor...*, A „fiatal irodalom” történeteinek olvasásáról. Bár, 1997/1-4.
5. *A mikrotörténelmi nézőpont Szilágyi István Hollóidő című regényében*, Életünk, 2005/2

KONFERENCIAELŐADÁS

6. *Van-e kortárs történelmi regényünk?* A Magyar Írószövetség Kritikai Szakosztályának tanácskozása, Szombathely, 2003. szeptember 23-24.